

Історія

торгівлі,

податків

та мита

№ 1 (1)

2010

Державна митна служба України
Академія митної служби України
Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Історія торгівлі, податків та мита

№ 1 (1)

Дніпропетровськ
2010

УДК 33(09)

ББК 65.03

І 89 **Історія торгівлі, податків та мита** [Текст] : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – 266 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України (протокол № 3 від 29 жовтня 2009 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (протокол № 4 від 26 листопада 2009 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д. і. н., проф., голова, головний редактор;

В. В. Іваненко, д. і. н., проф., відповідальний редактор;

Д. В. Архірейський, к. і. н., доц.;

Т. П. Дерев'янка, відповідальний секретар;

О. О. Дячок, к. і. н., доц., заступник головного редактора;

О. І. Журба, д. і. н., проф.;

І. Ф. Ковальова, д. і. н., проф.;

К. М. Колесников, к. і. н., доц., заступник головного редактора;

П. М. Кулаковський, д. і. н., проф.;

О. В. Морозов, к. і. н., доц.;

Ю. Є. Петруня, д. е. н., проф.;

Д. В. Приймаченко, д. ю. н., доц.;

С. І. Світленко, д. і. н., проф.;

Ю. А. Святець, д. і. н., доц.;

Г. К. Швидько, д. і. н., проф.;

О. Б. Шляхов, д. і. н., проф.

Коректори: Масюк Н. Г., Гончаренко О. В., Могилко О. О.

Комп'ютерне макетування: Іщенко О. О.

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 16325-4797 Р від 20.01.2010 р.
Тираж 300 прим. Замовлення № 440

Адреса редакції та видавця: Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8, 49000

Тел.: (056) 744-55-47, 46-95-05

Електронна адреса: redactor@amsu.dnp.ua

Підписано до друку 26.03.2010. Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 16,62. Обл.-вид. арк. 14,78.

Засновники: Академія митної служби України

(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 10 від 24.02.2000 р.);

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

© Колектив авторів, 2010

© Академія митної служби України, 2010

УДК 94(477):342.951:339.543

**МЕРЕЖА МИТНИЦЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
СЕРЕДИНИ XIV – СЕРЕДИНИ XVII ст.****О. О. Дячок****(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)**

У статті розглянуто мережу митниць на українських землях, які в середині XIV – середині XVII ст. входили до складу кількох держав, а також певною мірою організацію роботи митників.

В статье рассмотрена сеть таможен на украинских землях, входивших в середине XIV – середине XVII вв. в состав ряда государств, а также в определённой мере организация работы таможенников.

The article deals with the network of customs on Ukrainian lands which were a part of the different states in the middle of the 14th – the middle of the 17th centuries. It was also regarded the organization of the customs-officials work.

Ключові слова: історія України середини XIV – середини XVII ст., мережа митниць, комори, прикорьки, воскові комори, соляні комори, складське право, дорожній примус, мито, ціло.

Вступ. Один з важливих аспектів дослідження історії митних відносин – з'ясування кількості та розташування митниць, в яких здійснювалися митні процедури відповідного часу. Оскільки у визначений період українські землі входили до складу різних державних утворень, то й розглядати мережу митниць ми можемо лише у тісному зв'язку з державною приналежністю певної території у відповідний проміжок часу.

До цього аспекту передусім зверталися М. В. Довнар-Запольський¹ та О. С. Грушевський у своїх дослідженнях з історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Постановка завдання. На основі джерел та існуючих наукових розвідок автор цієї статті поставив за мету реконструювати узагальнену картину мережі митниць на українських землях. Уперше це було здійснено у колективній монографії з історії митної справи². Пропонована публікація є розширеним і поглибленим варіантом частини зазначеної праці.

© О. О. Дячок, 2010

¹ Том перший монографії М. В. Довнар-Запольського “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”, що побачив світ друком у Києві 1901 р., дістав схвальну оцінку відомих тогочасних істориків В. Антоновича, П. Голубовського, М. Грушевського. Останній звернув увагу на цінну серію документів з історії митної справи в додатку до монографії. Навівши деякі критичні зауваження, позитивну рецензію на неї дав М. Любавський і висловився за присудження авторові премії П. Н. Батюшкова (див. : Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 121–122).

² Історія митної справи в Україні / За ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова. – К. : Знання, 2006. – С. 234–247.

Результати дослідження. Особливістю практики митних зборів у ВКЛ були митні округи, що “оперезували з усіх боків кордони держави”. За Казимира (великим князем литовським був у 1440–1492 рр., польським королем – у 1447–1492 рр.) й Олександра (1492–1506 рр.) їх район не завжди чітко витримувався, про що свідчить окрема віддача на відкуп волинських мит у Володимирі та Луцьку і комор у Підляшші. Але за Жигимонта I (великим князем литовським був у 1506–1544 рр., польським королем – у 1506–1548 рр.) митні округи набули більш стійкої форми. Він здавав на відкуп цілі округи або об’єднував у руках одного відкупщика кілька митних округів. Наприклад, з 1523 р. волинські та підляські мита були віддані в оренду компанії євреїв на чолі з Міхелем Єзофовичем.

У центрі кожного митного округу, в найбільших господарських містах, знаходилися комори, тобто головні митниці. На кордоні або на “гостинцях”, у господарських і приватновласницьких маєтках, стояли прикоморки, тобто відділення головної митниці. У містечках та селах були пости, де “лежала” митна варта. На польському прикордонні варта знаходилась і в сусідніх польських містечках, на думку М. В. Довнар-Запольського, “ймовірно, для спостереження за напрямком товарних транспортів”. Учений звертає увагу на те, що в ранніх актах відділення головних митниць також називались коморами, а головна митниця – головною коморою. Господар віддавав на відкуп або в управління цілий округ якійсь особі, а та вже від себе призначала своїх слуг (“справців”) на прикоморки³.

На українських землях, що входили до складу ВКЛ, М. В. Довнар-Запольський називає три митні округи. На Волині, в районі волинських мит, були дві головні комори – Луцьк і Володимир. Прикоморки знаходились у таких населених пунктах, як Кременець, Дубно, Ковель, Горухів (Горохів), Дубровиця, Корець, Жеславль, Жабче, Перемиль, Литовиж, Берестечко, а також Брацлав і Вінниця. Хоча два останні знаходяться не на Волині, але східна частина Поділля (Брацлавщина) тривалий час не була окремою адміністративною одиницею і підпорядковувалась кременецьким старостам⁴. У Київському окрузі комора була розташована в Києві, прикоморки – у Вишгороді та Житомирі. Двома головними коморами Підляського округу були Берестя і Більськ з численними прикоморками у Гродно, Мстибогові, Дорогичині, Мельнику, Кам’янці, Лосичах, Воїні, Дивині, Милейтині, Янові, Межиріччі, Суражі, Венгрові, Техановці, Тикочині, Високому та Влодаві⁵.

Дещо іншу структуру митних установ наводять коментатори видання “Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпря-

³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 534–535, 538.

⁴ Білецька О. В. Поділля в другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичний та соціально-економічний аспекти : автореф. ... к. і. н. (Спеціальність : 07.00.01. – Історія України). – Одеса, 2004. – С. 14.

⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 535–538.

нщина”: на Волині діяли Луцька, Володимирська, Ковельська і Кременецька митні комори, до яких у різний час “прислухали” прикорморки в Дубно, Горохові, Дубровиці, Корці, Перемилі, Заславі, Литовижі, Берестечку, Жабчому, Турійську, а до Київської митної комори належали Вишгородський, Житомирський і певний час Таванський і Звягольський прикорморки⁶.

Третю головну митну комору на Волині, у Кременці, встановила королева Бона з 1536 р.⁷

В. Г. Берковський пише, що у XV ст. на Волині в єврейській оренді перебували цельні комори у Володимирі, Звягелі, Литовижі й Луцьку⁸.

У причинному листі⁹ Жигимонта I до володимирського старости кн. Федора Сангушка від 18 жовтня 1536 р., вміщеному в зазначеному збірнику, названо Луцьку, Володимирську і Кременецьку комори, також говориться, що комори були встановлені в Ковлі (Ковелі), Горюхові (Горохові) та Клевані¹⁰. А в заяві горохівського митника Нахіма від 22 липня 1614 р. Горохів фігурує як прикорморок Волинський¹¹.

Визнаним листом від 3 серпня 1561 р. митник Волинської землі Іван Борзобагатий-Красенський та його син Василь передали в річну оренду луцькому міщанину Єську Мошієвичу Дубровицьку митну комору¹².

У скарзі берестейських купців від 5 травня 1562 р. говориться про сплату мита на Жеславській коморі. А в заяві луцьких митників, записаній до луцьких гродських книг 13 березня 1567 р., згадується квит, виданий писарями комори Жославської¹³. Очевидно, на цей час колишній прикорморок у Жеславі (Заславі) було перетворено на комору.

П. М. Сас пише, що в середині XVI ст. існувала комора у Збаражі, яка складалася з митника і п’яти інших службових осіб¹⁴.

⁶ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко ; редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 343.

⁷ *Полищук В.* Ревизия волыньских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai.* – 2 / *Sudarė Artūras Dubonis.* – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 144.

⁸ *Берковський В.* Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Вісник Академії митної служби України.* – 2006. – № 1. – С. 122. Цей же дослідник в іншій статті звертає увагу на те, що до початку XVI ст. поділ на цло і мито на Волині мав радше формальний характер, остаточно викристалізувавшись у середині цього століття. Уся ж система індуктивно-евективна, як і митна, сформувалася на зламі XVI–XVII ст. (*Berkowski W.* *Struktura administracyjnej komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim.* – Т. I. *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI – XVIII stuleciu / Pod red. Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka.* – Białystok, 2007. – S. 321).

⁹ Причинні листи адресувалися місцевим урядовцям і містили імперативні зобов’язальні або заборонні приписи.

¹⁰ Торгівля на Україні... – № 49. – С. 62.

¹¹ Там само. – № 189. – С. 255.

¹² Там само. – № 66. – С. 93–95.

¹³ Там само. – № 71. – С. 98, – № 92. – С. 121.

¹⁴ *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 130.

Античність і середньовіччя

У люстрації Київської землі (близько 1471 р.) зазначено, що мито збирали у Чуднові та Житомирі¹⁵. 27 липня 1486 р. Казимир IV дозволив листом передав в оренду мито Путивльське¹⁶. У статейному списку посольства великого князя Івана Васильовича до короля Казимира IV від 1 січня 1488 р. серед міст, де стягується мито, названо Київ, Чорнобиль, Чернігів і Новгород-Сіверський¹⁷. А уставною грамотою великого князя Олександра київським міщанам від 26 травня 1494 р. останні звільнилися від сплати мита Вишегородського (Вишгородського), Чорнобильського, Білогородського та Глевацького¹⁸. Зрозуміло, що в даному випадку назва мита вказує на місцевість, де його стягували. Останнє, можливо, справляли в селі Глеваха, заснованому у XV ст. (зараз селище міського типу Васильківського р-ну Київської обл.).

У ревізії державних замків ВКЛ 1552 р. міститься інформація про митні збори в Черкаському, Канівському, Київському, Остерському, Чорнобильському, Мозирському, Овруцькому, Житомирському, Вінницькому, Брацлавському, Луцькому і Володимирському замках¹⁹.

Говорячи про митні округи у ВКЛ, О. С. Грушевський підкреслював, що сполучення комор в округ могло бути і тимчасовим, викликаним певними комбінаціями торговельних напрямів або експлуатації комор²⁰. А В. Г. Берковський відзначив, що підставою об'єднання комор у першу чергу було питання прибутковості²¹. Державні комори і прикорьки керувалися безпосередньо скарбом²².

“Зрозуміло, – писав В. І. Пічета про ВКЛ, – зацікавлені особи прагнули обходити митні застави, об'їжджаючи їх новими дорогами, де господарських комор не було. Можливо, ця обставина і змусила уряд влаштовувати нові комори в шляхетських маєтках, щоб паралізувати збитковий для держави об'їзд доріг. Ймовірно, об'їзд останніх – явище досить поширене. Недарма шляхта ... пропонувала господарю на сеймах не відкривати в приватновласницьких маєтках нових комор”²³. Дійсно, на практиці уникнення сплати мита й об'їзд митних комор мали масовий характер. Наприклад, в універсалі Жигимонта I від 10 червня 1532 р. про затвердження торгових шляхів для перегону волів і перевезення товарів з Волощини, Поділля, Галичини та Волині на територію Польщі згадано відомості від митників за-

¹⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 4, 5.

¹⁶ Торгівля на Україні... – № 16. – С. 31.

¹⁷ Там само. – № 17. – С. 32–34.

¹⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т. I. 1340–1506. – № 120. – С. 145.

¹⁹ Торгівля на Україні... – № 57. – С. 78–84.

²⁰ Грушевський О. Митні комори // Україна. – К., 1918. – Кн. 1/2. – С. 21.

²¹ Берковський В. Типологія і структура митної системи... – С. 121.

²² Berkowski W. Struktura administracyjnej... – S. 322.

²³ Пічета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 64–65.

значених місцевостей про те, що дуже багато купців, усупереч ухвалі, оминають установлені дороги і звертають на заборонені шляхи²⁴.

Коли рух невстановленими дорогами й обхід комор (а, відповідно, й несплата мита) набували великих розмірів, влада вдавалася до визначення нових доріг і встановлення додаткових митниць. Наприклад, 14 липня 1540 р. було визначено нові дороги, якими можна було везти товар з ВКЛ до Пруссії, й наказано встановити на них дві нові митниці²⁵.

Цілком очевидно, що інтереси шляхти і господарського скарбу не збігалися. Зокрема, це проявилось у зверненнях, що подавалися на сейми. Наприклад, на Берестейський сейм 1544 р. “княжата, панята і все рицарство” ВКЛ подали “просьбу”, у дванадцятому артикулі (пункті) якої висловлювали побажання, “*абы мита и коморы его королевской милости*” не встановлювались по їх маєтках, оскільки через них вони зазнають “*великое утисненье*”. Однак шляхтичі отримали категоричну відмову: великий князь велів відповісти, що не розуміє, якої шкоди чи утисків можуть завдавати комори, котрі “*установены ку размноженью скаръбу и пожитковъ его милости господарскихъ*”. Він порадив персонально подавати на його ім’я скарги у випадку, якщо хтось зазнає кривди від названих комор²⁶.

На Віленський сейм 1551 р. була представлена чолобитна, або “Прозьбы земли Волынской”, яка складалася з п’яти артикулів. У першому містилося прохання: “*абы на имен[ь]ях князьскихъ и паньскихъ и землян[скихъ] мытники его королевской милости и сторожы коморъ мытныхъ не лежали*”. М. К. Любавський, відзначаючи, що це те саме прохання, яке подавалось від імені всіх учасників Берестейського сейму 1544 р. і того ж таки Віленського сейму 1551 р., висловив думку, що, можливо, на його включенні до списку загальних прохань наполягли саме волинські землевласники, які привезли його із собою серед інших земських клопотань²⁷. Відповідь господаря була такою ж, як і на попередні “просьби” того ж змісту: залишити все, як було раніше, бо за відсутності митних комор у маєтках “*многия купцы, оминаючи мита головные, дорогами незвычайными проежъдчали, а въ томъ бы его королевская милость много въ пожиткохъ своихъ шкodikovati мусяль*”. Тому митні сторожі лише пильнують, щоб ніхто не уникав сплати мита, й жодним чином не завдають шкоди шляхетським маєткам. Якщо ж подібне трапиться, господар обіцяв після надання слушних доказів не лише відшкодування збитків за рахунок винного, але і його покарання²⁸.

²⁴ Торгівля на Україні... – С. 56–59.

²⁵ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т. II. 1506–1544. – № 202. – С. 366.

²⁶ Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Коммисиею (Далі – РИБ). – Юрьев, 1914. – Т. XXX. Литовская Метрика. Отделы первый – второй. Ч. 3 : Книги Публичных Дел. Том первый. – Стлб. 119.

²⁷ Любавский М. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – С. 563.

²⁸ РИБ. – Т. XXX. – Стлб. 208–209.

Античність і середньовіччя

Після 1551 р. питання про невстановлення господарських митниць у приватних маєтках уже не піднімалось. Але документи свідчать, що через півтора десятка років ситуація суттєво змінилася. Влада ВКЛ, прагнучи збільшити надходження від торгівлі, розширювала мережу митних комор і запроваджувала суворіший митний контроль. Проте на місцях ці заходи відкрито бойкотували. У 1565 р. місцеві урядники, овруцький староста кн. Андрій Капуста і житомирський староста кн. Роман Сангушкович, відмовилися встановлювати державні митниці в Овручі та Житомирі, як того вимагав господарський лист, мотивуючи, що ці міста “українні” й митні збори прибутку тут не дають. У 1566 р. прийнято постанову Берестейського сейму про встановлення в маєтках комор і прикоморків для стягнення нового мита²⁹. У листі монарха до всіх княжат, панів духовних та світських, обивателів Волинської землі наказувалося не чинити опору влаштуванню нових державних комор. Однак 5 лютого 1567 р. господарський дворянин Мартин Кобильський повідомив, що із зазначеним монаршим листом він 21 грудня 1566 р. ознайомив кн. Костянтина Острозького. Вельможа ж заявив, що не допустить установаження в Костянтинові та в інших маєтках комор і прикоморків, поки особисто не побачиться з його королівською милістю. Так само не вдалося у 1567 р. відкрити комору в Корці, чому перешкодив князь Корецький, заявивши, що дозволить це лише після того, як панове рада дозволять заснувати комори у своїх маєтках. Того ж року перешкодив відкрити комору в Острозі шляхтич Ольбрахт Ласький³⁰. Як зазначають укладачі збірника “Торгівля на Україні”, випадки відмови від установаження державних митниць на території приватновласницьких поселень були непоодинокі³¹.

Практикувалися два способи управління округами. Перший полягав у тому, що для завідування ними скарб призначав особливих справців, які, отримуючи платню, стягували мито і збори й віддавали все повністю до скарбу. Інший – здавання в оренду одній або кільком особам на задалегідь визначених умовах. Оренда потребувала певного капіталу (“готовизни”),

²⁹ В умовах Лівонської війни 7 грудня 1561 р. тимчасово, до закінчення війни, було запроваджено новий митний тариф (так зване нове мито). Ухвалою Берестейського сейму від 27 серпня 1566 р. на окремі товари ставки було підвищено строком на два роки, що пояснювалося потребами розрахунку з найманим військом. Але у 1568 р. їх дію продовжено ще на рік. У 1569 р. нові побори встановлено королем на три роки. Новий тариф діяв до смерті Жигимонта Августа у 1572 р. (*Довнар-Запольський М.* Государственное хозяйство... – С. 499–504).

³⁰ Торгівля на Україні... – № 84. – С. 113–114. – № 91. – С. 120–121; *Сас П. М.* Феодальні міста України... – С. 130. Ольбрахт Ласький, з 1565 р. серадзький воевода, 12 квітня 1564 р. одружився із вдовою кн. Іллі Острозького Беатою з Костельця. Після поділу в 1541–1542 рр. маєтків померлого у 1530 р. кн. К. І. Острозького між його спадкоємцями Острог з волостю було розділено між Беатою та її неповнолітньою донькою Гальшкою. 6 квітня 1565 р. Беата записала всі свої володіння чоловікові, після чого той позбувся дружини, ув'язнивши її у своєму родовому замку (*Тесленко І.* Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 101–103).

³¹ Торгівля на Україні. – С. 347 (коментар до № 91).

який іноді доводилось вносити при підписанні контракту³². У зв'язку з цим, як відзначає С. А. Бершадський, за рідкісними винятками, державні доходи бралися на відкуп компаніями³³.

Цей же дослідник зазначив, що митний нагляд був у руках сторожі на жалуванні в митника. Начальником над нею зазвичай був королівський дворянин. За потреби допомогу відкупникам мали надавати найближчі намісники, державці та інші службові особи. Застави влаштовувалися на розгляд відкупника у всіх, на його думку, потрібних пунктах, на королівських або поміщицьких землях. Завідування стягненням мита на прикоморках доручалось підпорядкованим особам, а на головних коморах ці операції митники здійснювали самі³⁴.

Оскільки одні й ті ж особи або об'єднання кількох осіб часто брали в оренду мита на великих територіях, що інколи включали кілька земель, їм доводилося вдаватися до послуг суборендарів, помічників, писарів тощо³⁵.

Посилаючись на дослідження польського історика В. Поцеха про королеву Бону, В. Поліщук звернув увагу на ініційовану нею митну реформу, розпочату 1536 р. Тоді Бона отримала у держання всі митну округи ВКЛ, крім Волинського, який перейшов до неї двома роками пізніше. З 1536 р. на головних митних коморах ВКЛ королева почала розставляти по три адміністратора на чолі зі справцею мит. Обов'язки останніх детально регламентувалися у відправлених їм 8 листопада 1536 р. з Кракова листах Жигимонта Старого. За привілеєм від 29 червня 1538 р. Бона отримала також воскові та соляні комори зі "старим митом" за оплату 1300 кіп литовських грошей. Під управлінням королеви митне господарство ВКЛ перебувало до 1546 р. включно, що мало позитивні наслідки. Прибуток від мита суттєво зріс: якщо у 1520 р. він складав 4 тисячі кіп грошей, то у 1546 р. – майже 13 тисяч³⁶.

³² Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 540 ; Грушевський О. Митні комори. – С. 22–23 ; Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2003. – № 2. – С. 34; Жеребцова Л. Ю. Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2005. – С. 33; Історія митної справи в Україні. – С. 247–254 ; Дячок О. Оренда митних зборів на українських землях Великого князівства Литовського (за матеріалами Литовської метрики) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу". Луцьк, 17–19 травня 2006 р. : Доповіді та повідомлення : в 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 228–231 ; Поліщук В. Ревизия волинских мыт... – Р. 147–148.

³³ Бершадский С. А. Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388–1569 г. – СПб., 1883. – С. 402–403.

³⁴ Там само.

³⁵ Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2004. – Kn. 4 (1479–1491): Užrašymų kn. 4. – Р. 44–45 ; Торгівля на Україні. – № 34–37. – С. 45–48 ; Berkowski W. Struktura administracyjne... – S. 322.

³⁶ Поліщук В. Ревизия волинских мыт... – Р. 144–145.

Слід зауважити, що з кінця XV ст. у Великому Московському князівстві почали видавати уставні таможенні грамоти, за якими збирання мита від так званих кормленщиків передавалося особливим посадовим особам – “вірним” таможенникам або “откупним” таможенникам. Перші всі збори віддавали до казни, другі вносили заздалегідь обумовлену за відкупом суму (“оклад”)³⁷.

Крім комор загального призначення, на території ВКЛ створювалися і спеціалізовані комори – соляні й воскові, де стягувалося відповідне мито. Зокрема, в листі Жигимонта I від 9 грудня 1523 р. названі Берестейська, Більська, Луцька і Володимирська соляні та воскові комори³⁸. З цього приводу відома дослідниця історії торгівлі О. Ф. Сидоренко писала: “Протягом XV ст. експорт воску через Волинь набув такої ваги у західній торгівлі Великого князівства Литовського, що за рішенням уряду у Луцьку й Володимирі було встановлено воскові комори, подібні до запроваджених в кінці XV ст. у Львові. Вони стали посередником у цій торгівлі і поруч з соляними коморами, що контролювали вивіз солі з Прикарпаття, перетворилися на важливе джерело прибутків для скарбу”³⁹.

Детально функціонування соляних і воскових комор досліджував О. С. Грушевський. Він писав, що соляні комори засновувались на зразок звичайних митних комор для збирання з купців соляного мита й виконували порівняно з останніми вужче завдання. Разом з тим за дорученням господарського скарбу митники-соляники ще й продавали сіль зі складів купцям і людності. Соляні комори були створені в Луцьку, Бересті й Дорогичині⁴⁰.

Дослідник відзначив, що існувало дві системи експлуатації соляних комор. Перша полягала в її передачі у завідування певній особі, якій доручали збирати соляне мито на господаря. У той час це називалося – дати комору “*къ в Ёрной руцѣ*”. Завідувач у певний термін здавав рахунки по коморі та її прибутках представникам господарського скарбу. За роботу він

³⁷ Источниковедение истории СССР : учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. школа, 1981. – С. 104–105. Слід наголосити на тому, що в українському тексті історичний термін “таможенная грамота” у жодному разі не можна перекладати, як це зробили редактори київського видавництва “Знання” у згадуваній вище колективній монографії, виправивши “помилку” автора даної статті (Історія митної справи в Україні... – С. 231), інакше матимемо наслідком термінологічну плутанину. Справа в тому, що в Московській державі тривалий час митні відносини регулювалися жалуваними грамотами. Жалувані *таможенні* грамоти визначали порядок місцевого митного управління, предмети обкладання, види та розмір мит тощо. Жалувані *митні* грамоти видавались на звільнення від торгових і проїжджих мит, жалувані проїжджі – на право безмитного провезення товарів. А з кінця XV ст. і до прийняття Торгового уставу 1653 р. видавались уставні таможенні грамоти (Источниковедение истории СССР. – С. 98, 104–105).

³⁸ Lietuvos Metrika – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – Kn. 224: (1522–1530): 4-oji Teismų bylą kn. – P. 95–96.

³⁹ Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 155.

⁴⁰ Грушевський О. З економічного життя XVI в. // Україна : науковий трьохмісячник українознавства / Під ред. М. Грушевського. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С. 14, 15, 18.

брав певну частину доходу. Другою системою було здавання мита в оренду на певний строк за певну річну суму, яку зазначали у контракті⁴¹.

Щодо воскових комор О. С. Грушевський писав, що великий розмір торгівлі воском привернув увагу уряду, який шукав нові джерела для поповнення скарбу. “Думка пішла тим самим шляхом, як у справі торгівлі сіллю. Так приступлено було до заведення комор воскових”. Учений підкреслив, що вони мали дві цілі. Одна – фіскальна: “стежити за торгівлею воском і збирати накладене на віск спеціальне воскове мито”. Інша – контроль за торговельним рухом, за торговцями воском, щоб останні не провозили його без сплати мита. (Проте, на нашу думку, все назване можна звести до єдиної фіскальної функції). О. С. Грушевський зазначив, що організація та діяльність воскових комор багато в чому нагадує організацію та діяльність митних комор. І тими, й іншими застосовувалися однакові способи запобігання випадкам ухилення від сплати мита. “Місцевій людині доручалось всяким чином допомагати восковій коморі, як це доручалося і в відношенні інших митних комор”. У документі з архіву Сангушків, на який посилається дослідник, говориться, що великокнязівська воскова комора існувала також у Турійську. Уже на початку XVI ст. воскові комори були в Дорогичині та Бересті. Ще одна діяла в Городні⁴².

Існували митні пункти і на українських землях у складі Корони. Уже в середині XIV ст. комора функціонувала в Холмі, маючи власний тариф. Стягували мито в Городлі. В. Г. Берковський відзначив, що протягом XIV – початку XV ст. відбувся поділ комор на митні та цельні. Останні створювалися поблизу державних кордонів або на перехресті великих торговельних гостинців, якими здійснювався жвавий міжнародний товарообмін. Були цельні комори в Городку, через який проходили обидві дороги з Торуня на Львів (стара й нова), а також із Кракова до Львова, у самому Львові⁴³. У додатку до своєї монографії С. Вайман серед міст, де в XIII–XIV ст. існували польські цельні комори, називає Буськ, Холм, Городло, Ярослав, Красностав, Перемишль, Раву⁴⁴. Як видно з договірної грамоти Мужила Бучацького, старости Снятинського і Коломийського, та його брата Бартоша Бучацького, старости Подільського, з канцлером Молдавським Михайлом від 24 березня 1454 р., мито на той час стягували у Коломиї та Коропці⁴⁵. У XVI ст. мито потрібно було сплачувати в Кам’янці, Снятині, Коломиї. А. Дзюбинський наводить таблицю цельних оплат на шляху зі Львова до Туреччини згідно з розпорядженням від 21 грудня 1521 р., в якій

⁴¹ Там само. – С. 17.

⁴² *Грушевський О.* З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори // Записки історично-філологічного відділу УАН / Під ред. М. Грушевського. – К., 1925. – Кн. VI (1925). Праці історичної секції. – С. 3, 5, 8.

⁴³ *Weyman S.* Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. – Poznań, 1938. – S. 51, 101–102, 114–115 ; Торговля на Україні... – № 7. – С. 21 ; *Берковський В.* Типологія і структура митної системи... – С. 121.

⁴⁴ *Weyman S.* Cła i drogi ... – S. 129–131, 133, 134.

⁴⁵ *Розов В.* Українські грамоти. – Т. I. XIV в. – перша половина XV в. – К., 1928. – С. 162–163.

Античність і середньовіччя

зазначено такі місцевості, як Жуків⁴⁶, Тлумач, Тисмениця, Городиско (Grodzisko)⁴⁷, Важичин, Бучач, Гологори⁴⁸, Поменята, Злотники (Золотники), Куропатники⁴⁹, Дунаїв (зараз село Перемишлянського р-ну Львівської обл.)⁵⁰. У королівській люстрації за 1565 р. зазначено, що мито в Галичі вибирають у той же спосіб, що й у Коломиї. Пунктами стягнення мита також були Тереховля, Калуш, Рогатин, Підгайці⁵¹.

Стефан Вайман припускав, що на землях Польської держави з XIV ст. застосовували два способи використання цельних комор (тобто прикордонних митних комор): передача в оренду (*wydzierzawienie*) та віддання на комісію (*wypuszczenie w komis*). Останній спосіб більш характерний для комор, де мав місце кращий контроль, він полягав у тому, що управитель цла (прикордонного мита) був зобов'язаний подати власникові цельної комори детальний звіт про рахунки. На комісію віддавались передусім ті комори, що знаходились у торгових осередках. Для провінційних комор більш притаманною була система їх передачі в оренду, за якої її власник мав сплатити затверджену орендну суму, а тому не турбувався про фактичний дохід з комори та контроль за ним. Учений відзначив, що віддання комор в оренду було вигідне тим, що не потребувало утримання власної цельної адміністрації⁵².

Управління окремими цельними коморами належало цельникам. Історичні джерела називають їх *theloneator* або *thelonearius*. Цельник мав заступника, щодо якого вживався термін *vicethelonearius* або *conductor thelonei*. Якщо цельник керував кількома митними установами, до нього застосовувалась назва *curator thelonei*.

Основні завдання цих службовців:

- 1) визначення та збирання мита (цельних зборів);
- 2) дослідження наданих митних привілеїв у тих випадках, коли купці користувалися митними пільгами;
- 3) здійснення нагляду за бічними дорогами, якими купці могли б оминати цельні комори, з чим було пов'язано право застосування покарання до порушників, включаючи конфіскацію товарів⁵³.

⁴⁶ Скоріш за все, сучасне село Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. (хоча давні села з такою назвою є в Золочівському р-ні Львівської обл. та в Бережанському р-ні Тернопільської обл.).

⁴⁷ Очевидно, сучасне м. Городенка Івано-Франківської обл.

⁴⁸ Зараз село Золочівського р-ну Львівської обл.

⁴⁹ Зараз село Бережанського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁰ *Dziubinski A.* Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 1965. – Т. 56. – Zesz. 2. – S. 246, 247; *Подградская Е. М.* Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы. – Кишинёв : Штиинца, 1991. – С. 80.

⁵¹ *Яченко Р.* Нариси історії митої справи на Прикарпатті // <http://www.history.ivfr.net/article.php?id=722> (а також: <http://www.business.if.ua/themes/business/material.asp?folder=1987&matID=2428>); *Гурик М. І.* Соціально-економічний розвиток міст і містечок Галицької землі в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. : автореф. ... к. і. н. : спеціальність: 07.00.01. історія України. – Чернівці, 2002.

⁵² *Weyman S.* Cła i drogi ... – S. 94–95.

⁵³ *Ididem.*

Після переходу Волині під юрисдикцію Корони у складі Речі Посполитої тут дещо змінюється структура митних установ. Зокрема, у записі до Володимирської гродської книги від 20 лютого 1585 р. зазначено Володимирська комора з прикоморками у Горохові, Порицьку і Локачах та Ковельська комора з прикоморками у Несухойжах, Камені, Вижві й Мельниці⁵⁴. Вижівський прикоморок, але вже Володимирської комори згадується у скарзі кобринського купця Івана Мінковича на володимирського митника Юска Абрамовича від 9 червня 1602 р.⁵⁵ Із цього можна зробити висновок, що (висловлюючись теперішніми термінами) зона діяльності комори з часом змінювалась.

М. П. Ковальський писав, що в Речі Посполитій, відповідно до сеймової конституції 1643 р., після запровадження індукти – мита на імпортовані товари, засновано митниці (“комори”) в прикордонних містах України: Ніжині, Ромнах, Гадячі, Конотопі, Кременчуці, Батурині, Лоеві, Любечі, Острі, Чорнобилі, Чернігові, а також у Києво-Печерському монастирі, а серед міст, де комори існували раніше, названо Кременець, Снятин, Бар, Стрий⁵⁶. П. М. Кулаковський уточнив, що відкриття митних пунктів на території Чернігівського воєводства відбулося із 7 квітня до 1 травня 1644 р.: у Ромнах, Конотопі, Ніжині, Батурині, Чернігові, Лоеві та Любечі⁵⁷.

На українських землях, що входили до складу Молдавії, митниці були засновані уже на початку XV ст. Грамотою молдавського господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р., відомою як “Уставництво о мытах”, були встановлено прикордонні митниці у Сереті, Дорогої (Дорогині), Хотині на шляху до Поділля, в Чернівцях на шляху до Львова, у Білгороді й Тягині (зараз Бенедери) на шляху до Кафі. Деякий час в останньому пункті мито не стягували, коли 1456 р. митницю перенесли західніше, в Лапушну. Проте в 1460 р. її діяльність була відновлена. Також митниця у Білгороді знаходилась і пізніше, коли місто належало Генуї⁵⁸.

На південному узбережжі Криму митниця була у Кафі (Феодосії), що також належала генуезцям. Зокрема, з 1351 р. усі раби, яких купували італійці та араби і вивозили з північночорноморського регіону, підлягали

⁵⁴ Торгівля на Україні... – № 147. – С. 208–209.

⁵⁵ Там само. – № 172. – С. 236.

⁵⁶ Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Структура источниковой базы : уч. пособие. – Днепропетровск : ДГУ, 1982. – С. 31 ; *его же*. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.) : учебн. пособ. – Днепропетровск : ДГУ, 1985. – С. 8.

⁵⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К. : Темпора, 2006. – С. 187–188.

⁵⁸ Акты ЗР. – Т. I. – № 21. – С. 30–31 ; Мохов Н. А. Молдавский торговый путь в XIV–XV вв. // Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. / Под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1974. – С. 298 ; Лесников М. П. Пути балтийско-черноморской торговли XIV–XV веков // Учёные записки Московского государственного педагогического института. – М. : Моск. гос. пед. ин-т, 1969. – № 294. Проблемы экономического и политического развития Европы в средние века и античную эпоху / Под ред. В. Ф. Семёнова. – С. 80–82.

централізованому оподаткуванню в цьому місті. Для сплати податку, що в латиномовних джерелах називається “tractus”, усі судна мали заходити в порт Кафі й проходити там огляд і відповідну реєстрацію. Подальше транспортування рабів дозволялось лише на спеціальних генуезьких суднах Кафі, що було закріплено спеціальними угодами з правителями чорноморських держав⁵⁹. М. М. Ковалевський зазначає, що, згідно з договором генуезців з ханом Тохтамишем від 27 листопада 1380 р., перші зобов'язались терпіти у Кафі присутність ханських чиновників для збирання мита з товарів, які привозилися чи вивозилися. Генуезька влада прагнула усунути будь-які приводи до непорозумінь з татарськими митниками. Статутом 1449 р. через страх зіткнень мешканцям Кафі була заборонена будь-яка участь у збиранні мита, що стягувалося татарами, як це зробили венеціанці в Тані. Побіжно дослідник зауважив, що названа пам'ятка пронизана думкою, щоб усі збори, включаючи митні, були віддані на відкуп⁶⁰.

Південне узбережжя Криму з 1475 р. належало Османській імперії. Як і раніше, митниця тут знаходилась у найбільшому порту – Кафі. Наприкінці XV ст. Південна Бесарабія також потрапила під владу Османської імперії. Тут митниці функціонували в Кілії та Акермані (Білгороді)⁶¹.

Існували митні (таможенні) застави і на українських землях, що входили до складу Московської держави. Зокрема, мито (таможенну пошліну) стягували у 1620–1630-х рр. на митниці (таможне) в Путивлі⁶², який на той час належав цій державі.

О. С. Грушевський, який спеціально студіював історію економіки, торгових і митних відносин, писав про ВКЛ: “Мито, як джерело прибутків господарського скарбу надзвичайно цікавило центральну владу і вона оточувала великою уважністю всіх, хто брав участь в збиранні мита, особливо митників. Для митників утворювались спеціальні умови діяльності, щоб їх не чіпали і не перешкоджали їм в користній для держави діяльності. Навпаки, всяку допомогу без усякої вимови мусіли робити місцеві урядники, щоб полекшити збирання мита на господаря”⁶³.

Важливість мита для скарбу ВКЛ відзначав і В. Б. Антонович. Він же коротко охарактеризував тогочасні митні процедури: “Усі купці, які провозили товари, повинні були у першій, що траплялася їм на шляху, митній коморі оголосити, під страхом конфіскації, кількість, вартість і місце приз-

⁵⁹ Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. – Тюмень : Рутра, 1996. – С. 131–132.

⁶⁰ Ковалевский М. М. Юридический быт Генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в. // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почетателями / Под ред. М. Н. Ясинского. – К., 1904. – С. 209–210, 225.

⁶¹ Инсиджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300–1600. – К., 1998. – С. 141–145.

⁶² Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук / Под ред. Н. А. Попова. – Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1890. – № 138. – С. 166. – № 279. – С. 311.

⁶³ Грушевський О. З економічного життя XVI в. – С. 8.

начення товару та сплатити за право провезення належне мито; видана квитанція забезпечувала для них вільний проїзд королівськими землями, містами і староствами до оголошеного місця призначення; однак сплачене мито до державної скарбниці ще не звільняло цілком від мит товар, що перевозився. По дорозі у кожному місці доводилося ще сплачувати за проїзд через нього “мостове”, а у випадку, якщо місто виклопотало собі на те привілей, і особливе мито на користь міської скарбниці”. Брали мостове і мито на свою користь і власники сіл⁶⁴.

Матеріали Литовської метрики дають певне уявлення про організацію митної служби на українських землях у складі ВКЛ у середині XVI ст. Прикладом може бути лист Жигимонта I 1542 р. Григорію Григоровичу Остиковичу на Новгородське воєводство. Останньому надавався замок з дворами і фільварками “*со всимъ по тому*”, як і попереднім новгородським воєводам. Проте мито мало надходити до великокнязівського скарбу, як це було вже за Жигимонтового батька Казимира. Аналогічного змісту лист дано на воєводство Вітебське⁶⁵. Очевидно, для того часу це стало загальною практикою.

У поборових листах від 7 грудня 1561 р. детально регламентовано процедуру митного оформлення. Сплативши на кордоні мито з “новопривезених” товарів, занесених до реєстру, повторно купець його не повинен був сплачувати, навіть якщо вивозив товари за кордон. Якщо ж при ввезенні торговець не міг заплатити на кордоні або не міг бути здійснений “шацунок” (оцінка, визначення вартості), належало всі товари занести до реєстру “*поборцов граничныхъ, ничто не утаиваючи, и квит на то взяти за печатю зъ скарбу на то даною*”. За цим квитом (борговою розпискою) при кордонах, на митних коморах, слід було провести оцінку товару, а купець мав сплатити мито у Вільні або в головній коморі того місця, куди допроваджувався товар⁶⁶.

Цікаву інформацію про роботу митника містить скарга писаря старого мита Віленського прикоморку Яна Лопінського від 19 вересня 1601 р. Двома днями раніше віленський купець Вінгольт Корнеліуш прислав до нього через свого фактора два квити старого мита Ковенської комори на привезені з німецьких земель у двох кіпах й опечатані на Ковенській коморі товари і запрошував прийти до його кам’яниці, щоб “*водлугъ звычайо*

⁶⁴ Антонович В. Предисловие // АЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5. Акты о городах (1432–1798). – Т. I. – С. 71–72 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах юго-западного края // Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. I. – С. 179).

⁶⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552): Кніга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск: АТНЕНÆUM, 2000. – С. 148.

⁶⁶ Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – Kn. 564 (1553–1567): Viešųjų reikalų kn. 7. – P. 87–88.

Античність і середньовіччя

давнього огледевши до реестру мытного списаль”⁶⁷. Очевидно, це була звичайна процедура.

У документах зустрічаємо вирази: “мыто дали и бочки понацеховали”, “обмытили и бочки ~~уц~~цеховали”, “А естли бы которие хотели мыта ... и коморы ... проезждчатъ без цеху и без квитов...”⁶⁸. Ціхою, або цехою, називалося клеймо, що ставилося митниками на спаковані товари на знак сплати мита. Кожна митниця мала особливу печатку із власницьким знаком орендаря митних зборів або гербом справці мит⁶⁹. Таким чином, терміни “понацехували”, “оціховали” означають засвідчення митником сплати мита шляхом оклеймування товару печаткою.

В. Г. Берковський звертає увагу на те, що поряд із так званими службениками промитними, яких посиляли стерегти гостинці й ловити тих, хто обходив митниці невстановленими дорогами⁷⁰, наприкінці XVI ст. у містах почали створювати мережі інформаторів, котрі повідомляли не тільки про випадки об’їзду митниць, що сталися, а навіть про можливі⁷¹.

У листах великого князя містилися вказівки місцевим урядовцям надавати допомогу митникам (“А который бы купецъ промытился, врядникъ нашъ Дорогицкий маеть имъ (орендаторам митних зборів – О. Д.) помочь давать”⁷²).

Досить рідко, але все ж трапляються у документах Литовської метрики відомості про митників ширшого характеру (не тільки ім’я та прізвище, але й місце проживання, власність тощо). Наприклад, у люстрації Кременця 1563 р. зазначено, хто і на якій вулиці мешкав, хто володів городами й садами, і які сплачував податки. Зокрема, на ринковій площі мешкав “Fiodor mytnik” (що свідчить про його високий соціальний статус), а на Жидівській вулиці – ще двоє: “Osinski mytnik” і “Smuylo mytnik”. Окрім того, Федір мав город під горою Високою⁷³.

⁶⁷ Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею. – Вильна, 1875. – Т. 8. Акты Виленского гродского суда. – С. 486–487.

⁶⁸ РИБ. – СПб., 1903. – Т. XX. Литовская метрика. Том первый. – Стлб. 1256. – № 33 ; Торгівля на Україні... – № 55. – С. 74.

⁶⁹ Торгівля на Україні... – С. 345 (коментар до № 55).

⁷⁰ Мабуть, найдетальніше роботу службеників промитних розкриває добре відома дослідникам скарга луцьких митників на острозького купця Івана Плєскача від 26 лютого 1565 р., зміст якої наводився у різних публікаціях (Торгівля на Україні... – № 82. – С. 110–112 ; Панасенко О. Рівненщина. Сторінки минулого : науково-популярний навчальний посібник. – Рівне, 2001. – С. 42–45 ; Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonyte ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – Р. 212–213 ; Жеребцова Л. Ю. Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць / За ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 55).

⁷¹ Берковський В. Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 83 ; Berkowski W. Struktura administracyjne... – S. 326.

⁷² РИБ. – Т. XX. – Стлб. 1525. – № 196.

⁷³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 43, 45, 61.

На основі архівних й опублікованих джерел В. Г. Берковський ідентифікував 136 посадовців державних цельних і митних комор (25 цельників, 80 митників, 31 писар) і 33 посадовців приватних митних комор (32 митника, 1 писар) Волині XVI – першої половини XVII ст., 78 % яких становили євреї⁷⁴.

Жигимонт I 29 грудня 1507 р. пожалував “за вірну, справедливу і накладну службу” кн. К. І. Острозькому по двісті кіп грошей щорічно “до волі господарської” з мита, що стягувалося у луцькому замку⁷⁵. Лист Жигимонта Августа від 17 липня 1570 р., адресований підканцлерові ВКЛ, старості берестейському і кобринському Остафію Воловичу, “справці” мита у Волинській землі Ісааку Бродавці та майбутнім митникам, містить розпорядження щодо надання з волинського мита старості черкаському і канівському, маршалкові Василю Загоровському “юркгелту”⁷⁶ на кождей годъ по двесте золотых польскихъ, то ест по *шсמידесят копъ грошей литовскихъ*”⁷⁷. На волинського маршалка серед прибутків луцьких йшло “мыто мостовое на великомъ мосту, грошовое и соляное”. До 1522 р. уряд луцького старости та маршалка Волинської землі поєднувався в одній особі. Невдовзі після переходу останньої посади до володимирських старост (з 1526 р.) розпочався тривалий конфлікт щодо розподілу мита між названими посадовцями. Доходи від стягнення різного мита надходили й володимирському старості. В. Поліщук стверджує, що митні і судові збори становили головний грошовий прибуток старости⁷⁸.

Часто з мита видавались одноразові виплати за службу певним особам, які здійснювались як у грошовій формі, так і в натуральній (тканинами, сіллю). Велику кількість реєстрів (списків) таких виплат містить книга записів 4 Литовської метрики за 1479–1491 рр. Зокрема, за реєстром, розпочатим 14 грудня 1486 р., пан Литавор отримав три вози солі з мита берестейського, князь Михайло Вруженський 5 кіп – з мита луцького, житомирський намісник Сенько Романович – 5 кіп з мита київського, житомирська бояриня Ленькова – 5 кіп з мита київського та 5 кіп з мита путивльського, луцький староста Петро Янович – 20 кіп з мита луцького і стільки ж з берестейського, якийсь Кисіль – 12 кіп, віз солі та 7 ліктів⁷⁹ сукна махальського⁸⁰ – з луцького мита⁸¹. Цей документ навіть містить окремі заголовки “В Петрько-

⁷⁴ Berkowski W. *Struktura administracyjne...* – S. 327–337.

⁷⁵ Акты ЗР. – Т. II. – С. 33. – № 29. IV.

⁷⁶ Юргелт – щорічна виплата.

⁷⁷ Российский государственный архив древних актов в г. Москве. – Ф. 389. Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 191. – Л. 100–102. (Матеріали даної справи люб’язно надані доц. Ю. А. Святцем).

⁷⁸ Поліщук В. В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564 – 1566 рр. / Володимир Поліщук // Український історичний журнал. – 2005. – № 1 – С. 116 – 118.

⁷⁹ Лікоть – міра довжини антропометричного походження, що дорівнювала 38–40 см (Торгівля на Україні... – С. 369).

⁸⁰ Махальський, або мехельнський – виготовлений у м. Мехелен (сучасна Бельгія) (Торгівля на Україні... – С. 362).

⁸¹ Lietuvos Metrika. – Кн. 4. – Р. 47–49.

ве сукна даваны з мыт”, “В Петрѣкове соль давана з мыт и с ключовъ”⁸². Указуючи на подібні випадки, В. Г. Берковський зазначив, що цельники і митники, крім нагляду за діяльністю підпорядкованих їм комор і боротьби з порушниками сплати мита, також виконували функції фінансового агента великого князя чи короля і постачальника товарів до монаршого двору⁸³.

Так само за вказівкою великого князя певні виплати робилися з воскових комор⁸⁴.

У містах з магдебурзьким правом була своя специфіка використання зібраного мита. Зокрема, у листі київського воєводи А. Немировича від 9 січня 1541 р. до війта, бурмистрів, радців і всіх міщан йшлося про передачу під міський присуд мита соляного та рибного⁸⁵. М. П. Ковальський, аналізуючи локаційні та магдебурзькі грамоти українським містам, звернув увагу, що “мито торгове” сплачували війтові⁸⁶.

Кошти з воскового і соляничого мита, що справлялося за привезений віск і сіль відповідно до міста, де знаходився замок, як відзначає В. Б. Антонович, згодом (тобто наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.) йшли на оборону міста, “... далі старости встановили особливий податок під назвою квитове, який збирали з іногородніх купців, котрі привозили товари для продажу в місто. Понад те вони отримували дохід з міських млинів і мито, тобто десятину з товарів, що продавалися в місті”⁸⁷.

Для того, щоб купці не оминали встановлених митниць і не уникали сплати мита широко застосовувався дорожній примус та право складу. Дорожній примус означав, що купці мали пересуватися лише встановленими дорогами. Відхилення від них загрожувало ув’язненням, конфіскацією товарів і навіть стратою порушника⁸⁸. М. В. Довнар-Запольський звертав увагу на те, що повинні були їздити не просто встановленими дорогами, а дотримувались правила, за яким купці певного міста користувалися визначеним шляхом⁸⁹.

⁸² Ibidem. – P. 52.

⁸³ Berkowski W. Struktura administracyjne... – S. 324.

⁸⁴ Грушевський О. З міського господарства XVI в. – С. 6–7.

⁸⁵ Білоус Н. Магістрат і юридичка в Києві в XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 108.

⁸⁶ Ковальський Н. П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей “Литовской метрики” второй половины XVI – первой половины XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XIX веков: Межвузовский сб. науч. трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1983. – С. 11.

⁸⁷ Антонович В. Предисловие. – С. 40 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 159–160).

⁸⁸ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – С. 32. У листі Жигимонта I від 14 липня 1540 р., зокрема, говориться: “... а которые бы купцы и селяне тое мыто наше миновали и тамъ ся въ Кгорджахъ не оказали, тогда таковыя горла и товары свои мають тратити” (Акты ЗР. – Т. II. – № 202. – С. 366).

⁸⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 533–534.

У другому артикулі згаданої вище “Прозьбы земли Волынское” містилося прохання, “*абы купъцы съ куплями своими иными новыми дорогами не ходили, одно старыми звыклыми гостинъцы*”⁹⁰, яке, зрозуміло, знайшло підтримку у великого князя, бо повністю збігалось з його власними побажаннями та інтересами господарського скарбу. Тому він наказав “*тыхъ новыхъ дорогъ купъцомъ боронити*”. На думку М. К. Любавського, це прохання походило від великих землевласників, які мали на гостинцях свої митні комори або “вільні корчми”, а тому зміна напрямку товарного руху загрожувала їм зменшенням прибутковості маєтків⁹¹.

Можна також звернути увагу на універсал Жигимонта III від 6 липня 1615 р., в якому сказано, що адміністратор мит (administrator cef) у Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах кн. Януш Острозький повідомив короля про масове користування купцями і фурманами “різними незвичними дорогами”, в обхід комор і прикоморків та ухилення від сплати мит (cef), що призводить до суттєвого зменшення прибутків (“*co iż sie z niemałym vmniejszeniem prowentów naszych celných dzieje*”). А тому всім без винятку суворо наказувалося не тільки не перешкоджати слугам і митникам згаданого адміністратора мит, але й надавати їм допомогу при зупинці й конфіскації товарів або волів, не оплачених на митницях, на території всього королівства, де буде доведено, що вони уникли сплати мита⁹².

Право складу потребувало, щоб купці зупинялись у складських містах і протягом певного часу гуртом продавали свої товари місцевим купцям і шляхті. Лише після цього вони могли рушати далі⁹³. Право складу передусім мало на меті також забезпечення надходжень до скарбниці. Зокрема, великий князь литовський Жигимонт Август у листі митникам і посадовим особам від 23 листопада 1562 р. писав: “*Што перво сего бачечи бытии розмноженъе пожитъку скарбу нашего, рассказали есьмо склад соли белое в Берестъи постановивъши выволати*”. У тих, хто намагався б уникнути сплати мита і соляного, наказувалося конфісковувати весь наявний при них товар. Половину конфіскованого належало передати до скарбу, а інша половина залишалась у винагороду митникові, який запобіг порушенню⁹⁴. Аналогічна норма діяла й на території Корони⁹⁵. Винагорода митників половиною від конфіскованої контрабанди пізніше була закріплена Богданом Хмельницьким в універсалі про стягнення мита з імпорту й експорту товарів від 21 квітня 1654 р.⁹⁶

⁹⁰ РИБ. – Т. XXX. – Стлб. 209.

⁹¹ Любавский М. Литовско-Русский сейм... – С. 563.

⁹² Торгівля на Україні... – № 190. – С. 256–257.

⁹³ Там само. – С. 342.

⁹⁴ Lietuvos Metrika. – Кн. 564. – Р. 134–135.

⁹⁵ Volumina legum: Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburg, 1859. – Т. II. – С. 201; Мицак А. Особливості митної політики Речі Посполитої на українських землях у XIV–XVIII ст. // Право України. – 2002. – № 9. – С. 133.

⁹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России и изданные Археографическою Коммиссиею. – СПб., 1861. – Т. 3. (1638–1657). – С. 508.

Античність і середньовіччя

Львову право складу було надано в 70-х рр. XIV ст. (в “Історії міст і сіл Української РСР” названо 1372 р., а С. Левицький зазначає 1379 і 1380 рр.): всі іногородні купці – місцеві та іноземні – не могли оминати місто і мусили заїжджати до нього та викладати товар на продаж упродовж 14 днів (найдовший термін у Польському королівстві). Через сім років королева Ядвіга поновила привілей місту Львову і встановила тут склад солі та левантійських товарів. У 1444 р. місто отримало додаткове право складу на східні товари⁹⁷.

Уперше право складу на Волині згадується в листі князя володимирського і луцького Дмитрія (Любарта) до львівської міської громади від 18 листопада 1379 р. У ньому складськими містами названо Луцьк і Володимир. Але в пізніших документах Володимир як складське місто не згадується⁹⁸. Луцьк же продовжував користуватися складським правом і далі. В. Б. Антонович говорить, що головне місто Волині отримало це право у 1558 р.⁹⁹, але цілком очевидно, що це могло бути лише підтвердження луцького права складу.

У середині – другій половині XV ст. складським правом користувався і Київ. Про це, зокрема, свідчать листи Олександра, великого князя литовського у 1492–1506 рр., великому князю московському Іванові III Васильовичу (червень 1496 р., 1498 р.), в яких серед іншого зазначалось, що склад у Києві був ще за його батька, а Казимир був великим князем литовським у 1440–1492 рр. Є підстави думати, що право складу Києву надано ще раніше – у першій третині XV ст.: у 1488 р., через литовських послів Іванові III нагадували, що склад у місті існував ще за батька Казимира, а Ягайло (він же польський король Владислав II) помер у 1434 р. До того ж Київ, принаймні якийсь час, користувався абсолютним правом складу: *“А котрые гости прыхоживали с послом турецькимъ до нашео земли, тыи ояты назад с посломъ жо ворачивались, а иные гости заморскии николи не бывали в нашеи земли далеи Києва. До Києва прыездывали с тавары и, попродавши тавары в Києве, и ояты зася с Києва ворочывались, бо зьдавна бывало и за отьца нашего всимъ гостемъ заморскимъ склад бывал в Києве, а другии – у Великом Луцку”*, – нагадування, які з незначними варіаціями містяться в кількох (усіх названих) документах¹⁰⁰.

Наприкінці другого десятиріччя XVII ст., після завершення Богоявленського, Новобогородицького, Миколаївського і т. зв. збірного ярмарків,

⁹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К. : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 57 ; Історія Львова. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 40 ; *Lewicki S. Prawo skladu w Polsce. – Lwów, 1910. – S. 55, 108.*

⁹⁸ Торгівля на Україні... – С. 22. – № 8. – С. 342.

⁹⁹ *Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 182 (той самий текст: Антонович В. Предисловіе. – С. 76).*

¹⁰⁰ *Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993. – Кн. 5: (1427–1506): Užrašymų kn. 5. – P. 114, 129–130 ; Торгівля на Україні... – № 27. – С. 41 ; История Киева. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. Древний и средневековый Киев. – С. 215–216.*

приїжджі купці не мали права торгувати між собою і повинні були продавати свої товари на київський склад або оптом місцевим торговцям і залишити місто. Лист Жигимонта III від 22 серпня 1618 р., згідно з київським складським правом, зобов'язував приїжджих купців здійснювати винятково гуртову торгівлю “в гостинном их дому, которий на то и построен”. Привілей Жигимонта III від 3 липня 1627 р. підтверджував право складу товарів у Києві. Купці, які його порушували, мали сплатити штраф у тисячу кіп литовських грошей. Половина цієї суми мала надходити до міської скарбниці, а інша – на замок. Владислав IV листом від 12 вересня 1634 р. підтвердив право складу в Києві для краківських, волоських, турецьких і московських купців¹⁰¹.

Правом складу користувалися також Кам'янець-Подільський і Снятин¹⁰². У 30-ті рр. XVII ст. право складу отримали Броди, де купці мали затримуватися на три дні, та Рожищі (1633 р.)¹⁰³.

Покаранням за порушення права складу в країнах Центральної Європи була конфіскація товарів, що, однак, не зупиняло купців. Зокрема, право складу Львова порушували молдавські та краківські купці, а львівські торговці порушували право складу Кракова¹⁰⁴.

У XVI ст. з огляду на свої інтереси польська шляхта почала виступати проти складського права, однак воно остаточно затверджено конституцією 1565 р. Також було визначено, скільки міст може отримати привілей на нього¹⁰⁵.

Згідно із постановами Пьотркувського сейму 1565 р., що визначили основи застосування права складу в Польському королівстві, а після Люблінської унії були поширені на всі землі Речі Посполитої, на купців покладалися такі обов'язки:

– кожен купець, який прибував до міста, що користувалося складським правом, був зобов'язаний залишити його не раніше, ніж продасть свій товар (весь чи частину, залежало від складського привілею конкретному місту);

¹⁰¹ Білоус Н.О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5 (464). – С. 8 – 9.

¹⁰² Подградская Е. М. Экономические связи Молдовы... – С. 135, 136.

¹⁰³ Історія вільного торгового міста Броди (від початку до Першої світової війни) // http://i-kar-100.narod.ru/referatu/istorija/istorija_brodiv.html; Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: уч. пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 16.

¹⁰⁴ Подградская Е. М. Экономические связи Молдовы... – С. 58, 134–135. Про тривалу боротьбу Кракова і Львова у XIV ст. з приводу складського права див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6. – С. 30–31, 35–42, а також Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... – С. 152–153.

¹⁰⁵ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Wyd. 4. – Lwów, 1917. – Т. I. Korona. – S. 106.

Античність і середньовіччя

– усім купцям-іноземцям заборонялося продавати свої товари один одному, а лише міщанам та купцям цього міста; виняток із цього правила становили тільки ярмаркові дні;

– під страхом конфіскації товару та сплати значного штрафу заборонялося оминати складські міста; рухатися до них необхідно було “старими й звиклими” дорогами;

– заборонялося їздити “бічними” і “незвиклими” дорогами, а порушників очікував особистий арешт і конфіскація товарів;

– половина конфіскованих у купців товарів мала йти райцям, а інша – на потреби міста;

– заборонялося об’їжджати “ad loca anteriora” міста і містечка далі, ніж це дозволялось привілеєм даного населеного пункту;

– під страхом конфіскації товару кожен купець, який проїжджав через складське місто, був зобов’язаний зупинитися там на час, визначений складським привілеєм цього міста, після чого міг вільно їхати по всьому королівству, незалежно від того, розпродав він свої товари чи ні¹⁰⁶.

Проте ці положення не поширювались на шляхту¹⁰⁷.

Окремо існували соляні склади. Уже в XIV ст., як стверджує В. Г. Берковський, вони були в Острозі, Володимирі та Луцьку¹⁰⁸. Однак згадок про склад солі в Острозі ми в джерелах не зустрічали. Натомість маємо універсал Стефана Баторія від 4 серпня 1579 р. про впорядкування діяльності соляних складів у Луцьку, Володимирі та Кременці. У ньому, зокрема, зазначається, що заснування складу солі в Кременці здійснено раніше (мається на увазі привілей Жигимона Августа від 10 липня 1568 р.), але “занедбано было”. Купці та прасоли¹⁰⁹, які везли сіль з руських жуп (тобто з Долини і Коломиї), мали приїхати на встановлену комору чи прикоморок і мешкати там упродовж восьми днів. Тим часом справці складові або їх писарі, і ніхто інший, мали купувати у них сіль на склад за встановленою в даному універсалі ціною (за тисячу толп¹¹⁰ на місцях, ближчих до жуп, по 6 литовських грошів улітку і по 6,5 в інші пори року, на місцях віддаленіших – по 6,5 і 7 литовських грошів відповідно). Якщо впродовж восьми днів справці не купили сіль на склад, купці та прасоли могли продати свою сіль кому-небудь або везти її далі, “однак ~~ш~~поведавшись на уряде тамошнем местічкомъ и взявши с книг сознанье на писме владовне за печатью, ижъ в оном складе так долго мешкали, зачимъ везде волно пропусчоны будутъ”. Якщо ж купці та прасоли не хотіли чекати до восьми днів, поки справці куплять у них сіль на

¹⁰⁶ Берковський В. Деякі аспекти ... – С. 82.

¹⁰⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 89.

¹⁰⁸ Берковський В. Деякі аспекти... – С. 84.

¹⁰⁹ Прасол – дрібний торговець переважно в’яленою рибою і сіллю (Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в чотирьох томах. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 3. О–П. – С. 402.

¹¹⁰ Толпа (ступка, топка, голованя, гуска) – брусок солі розміром приблизно 2,5×5 см, вагою 60–80 г (Торгівля на Україні... – С. 370).

склад, могли сплатити по одному грошу за тисячу толп і вільно свою сіль продавати або їхати з нею далі. Справці ж мали продавати сіль як у толпах, так і дрібно всім бажаючим дорожче на один гріш, ніж самі її купили¹¹¹.

У порушників даного універсалу (крім тих, хто віз господарську сіль, а також шляхетську для власного споживання відповідно до шляхетських привілеїв¹¹²) сіль мали вилучати у промито. Так само мали чинити, якщо хтось зі шляхтичів давав листи своїм купцям і торговцям “*вместо потребности своее властное над право и волность посполитую и наданую ку шкоде Скарбу нашого Речи Посполитое*”. Якщо порушника затримували на землі певного власника, то половина промита йшла порівну на користь господаря і справців, а інша – власникові землі. Якщо ж це була господарська земля, то він отримував три чверті промита, а справці належала четверта частина¹¹³.

Як уже згадувалось, наприкінці XIV ст. склад солі було засновано у Львові¹¹⁴, а у 1562 р. – у Бересті¹¹⁵. В. Б. Антонович, крім Луцька і Кременця, називає ще Новий Костянтинів і Шаргород¹¹⁶. Також склади солі функціонували в Коломиї та Белзі. Купці могли продавати сіль лише в самому місті й тільки його мешканцям. Конституцією Пьотрковського сейму 1565 р. “Про склади і старі дороги” серед міст, що отримали право складу солі, з посиланням на королівські привілеї XIV–XVI ст. названо Львів, Красностав, Коломию і Белз¹¹⁷.

У XVII ст., як зазначає О. М. Подградська, на українських землях існували також винні склади: у Львові, Кам’янці-Подільському, Снятині, Барі, Шаргороді, Борщові та інших містах. О. Ф. Сидоренко уточнює, що Кам’янець-Подільський, Бар, Шаргород та інші подільські міста одержали право на склад волоського вина за сеймовою постановою 1635 р.¹¹⁸ Також склад вина був у Чечельнику¹¹⁹.

Існували в деяких містах склади видубленої шкіри, риби. Виділявся склад львівської мальвазії (1611 р.). У 1558 р. усім купцям, які їхали з Валахії

¹¹¹ Торгівля на Україні... – № 133, – С. 175–177. – С. 349.

¹¹² Прикладом може бути підтвердний привілей Жигимонта Старого від 7 серпня 1527 р., за яким піддані кн. Костянтина Острозького і його законні спадкоємці “віднині і навіки віків” звільнялись “від усіх мит і всілякого податку з солі” (Торгівля на Україні... – С. 53–55).

¹¹³ Торгівля на Україні... – № 133. – С. 177.

¹¹⁴ Lewicki S. Prawo skladu w Polsce. – S. 108.

¹¹⁵ Lietuvos Metrika. – Kn. 564. – P. 134.

¹¹⁶ Антонович В. Предисловие. – С. 77 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 182–183).

¹¹⁷ Грушевський О. З економічного життя XVI в. – С. 13; Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины... – С. 31.

¹¹⁸ Подградская Е. М. Экономические связи Молдовы... – С. 86; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... – С. 111.

¹¹⁹ Антонович В. Предисловие. – С. 77 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 183).

зі східними товарами, наказувалося зупинятися в Шаргороді й продавати їх тут упродовж двох днів. Рушати далі вони могли лише на третій день¹²⁰.

Миргородок¹²¹ у 1631 р. отримав право складу на “товари московські”, а Тиманівка¹²² в 1637 р. – право складу на волоське вино, віск, рибу і шкіри з Валахії. Згідно з магдебурзьким привілеєм Стародубу (1620 р.) тут було два гостинних доми: один – у самому місті для купців, інший – у передмісті для московських купців. Аналогічна ситуація зафіксована й у документі на магдебурзьке право Ніжина (1625 р.)¹²³.

В. Б. Антонович, торкаючись у своєму дослідженні цього моменту, вважав складське право пільгою, спрямованою на розвиток торгівлі в окремих містах, що мала характер винятковості¹²⁴.

Вище йшлося про державні митниці. Паралельно з ними діяло чимало приватних митниць. Зокрема, 24 липня 1445 р. Свидригайло своїм привілеєм дав за вірну службу панові Петрашку Ланевичу Мильському село Сінне у Луцькому повіті з митом, а 20 липня 1446 р. – села Межиріч в Острозькому повіті, Михалковичі та Пруси в Луцькому повіті також з митом. Інший володар, Казимир, 4 січня 1452 р. видав привілей на різні маєтки з митом у Луцькому повіті й Мельницькій волості панові Семашку Єпифановичу, “*видевъши есмо службу намъ верную а николи неомешканую*”¹²⁵. 27 листопада 1507 р. Жигимонт I за високі заслуги пожалував кн. Костянтину Івановичу Острозькому маєток Чуднів у Київському повіті, дозволивши йому збудувати там замок, осадити місто, “*и торгъ и мыто и корчмы мѣсти*”¹²⁶. Через місяць (26 грудня) Жигимонт I видав на прохання цього ж князя, котрий надав привілей попереднього господаря Олександра, підтвердний привілей на локацію містечка у Звягелі, яким дозволялось проводити щотижня торг і щороку ярмарок, “*а мыто на его милость маеть брано быти со всихъ тыхъ купцовъ, которые-колвекъ будутъ тамъ при ѣзджати с куплями своими*”. 15 вересня 1519 р. господар видав кн. К. І. Острозькому аналогічний локаційний привілей, диспозиція якого відрізнялася величиною збирання мита¹²⁷. А 4 січня 1539 р. Жигимонт I підтвердив право кн. Іллі Костянтинович Острозького на володіння, зокрема й на мито. Так, в Острозі йому належало “тридцять” мито, соляне, промито і мито з товарів,

¹²⁰ Антонович В. Предисловие. – С. 77 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 183) ; Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины... – С. 31.

¹²¹ Зараз м. Миргород Полтавської обл.

¹²² Зараз село Тульчинського р-ну Вінницької обл.

¹²³ Ковальський Н. П. Источниковедение ... Акты о городах. – С. 16.

¹²⁴ Антонович В. Предисловие. – С. 76 (той самий текст: Антонович В. Б. Исследование о городах... – С. 182).

¹²⁵ Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1998. – Knyga 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. – № 241 – 244. – P. 292 – 295.

¹²⁶ Акты ЗР. – Т. II. – № 29.I. – С. 30–31.

¹²⁷ Там само. – № 29.III – С. 32 ; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 42.

що привозилися на два щорічні ярмарки, котрі відбувалися перед святами Трьох Королів (6 січня)¹²⁸ та святого Онуфрія (10 – 13 червня)¹²⁹ (“*Inprimis patrimonium suum, castrum videlicet et oppidum Ostrog ac totum illum districtum, cum nobilibus, boiariis et aliis hominibus, prout in se ipso continentur, cum theloneo tricesimali, id est tri czate, et salniario, id est solzie, et transgressionibus, id est promytq, secundum consuetudinem capitalis thelonei, nundinas seu foralia annalia duo, unum pro festo Trium Regum, aliud pro festo Sancti Onofrii*”). Також кн. Іллі належало мито в Полонному, Дубні, Красилові¹³⁰.

На прохання королеви і великої княгині Бони Жигимонт I своїм привілеєм надав їй право “*мытниковъ своих з mocy своее установити*” і збирати “*мито великое головъное*” у Городку (Давид-Городку)¹³¹.

Можна звернути увагу на підтвердження Жигимонта I дворянину господарському Іванові Немиричу на дозвіл збудувати в маєтку Городище замок, оселяти його вільними людьми, влаштовувати торги й корчми (1541 р.), за яким він отримав право стягувати в ньому мито із солі та інших товарів по полугрошку з воза¹³². Королівським привілеєм від 2 березня 1618 р. дозволялося збирати мито в Тихомлі¹³³.

Загалом же мережа приватних митниць, принаймні на Волині, була густішою, ніж мережа митниць державних¹³⁴.

Між магнатами неодноразово траплялися сутички, в ході яких та чи інша сторона зазнавали економічних збитків, зокрема у збиранні мита¹³⁵. Чи не найвідоміша суперечка князів Острозьких і Заславських (Жеславських або Жаславських за тогочасними джерелами) за маєтки, а саме за збирання Острозького мита. Конфлікт між князівськими родинами Острозьких і Заславських з приводу стягнення мита в Острозі тривав майже сорок років¹³⁶.

¹²⁸ *Wiezbowski T.* Vademecum: Podręcznik dla studentów archiwalnych. – Lwów; Warszawa, 1926. – Wyd. 2-е, umienione i rozszerzone po śmierci autora prycey K. Tyszkowskiego i B. Włodarskiego. – S. 46.

¹²⁹ *Ibidem.* – S. 36. Видавці книги записів 25 Литовської метрики Д. Антанавічюс й А. Балюліс датують свято 12 червня.

¹³⁰ *Lietuvos Metrika.* – Кнуга 25. – № 245. – Р. 296.

¹³¹ Торгівля на Україні... – № 45. – С. 55.

¹³² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28... – С. 194.

¹³³ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 86.

¹³⁴ *Berkowski W.* Struktura administracyjne... – S. 325.

¹³⁵ РИБ. – Т. XX. – Стлб. 673–675. – № 101.1; *Берковський В.* До питання ролі Острожчини в розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15–17 жовтня 2008 р. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип. 13. – С. 331.

¹³⁶ *Собчук В.* Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15–17 жовтня 2008 р. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип. 13. – С. 363; *Жеребцова Л. Ю.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: Джерела і методи дослідження : автореф. ... к. і. н. (Спеціальність :

Античність і середньовіччя

Чимало місць, де збиралося приватне мито, зокрема незаконно, названо у відомому вирокі урядових ревізорів від 15 червня 1545 р. У цьому документі зазначено: “*Во ѿхъ тыхъ мѣсть, где мыто берутъ, пятьдесят и семь, оком гбръских и иных мытъ головнешихъ*”¹³⁷. Нерідко в таких місцях їх власники нападали на торговців, грабуючи їх під приводом несплати мита¹³⁸. За підрахунками В. Поліщука, із 57-ми вказаних місць збирання мита ревізори відмінили 37¹³⁹.

У додатку до своєї статті В. Поліщук наводить список двадцяти землевласників, які надали привілеї для ревізії мит 1547 р., із зазначенням маєтків, де мита стягувалися¹⁴⁰.

Існували також і церковні митниці. Одна з таких, Стрішенська, в середині XVI ст. знаходилася на Дніпрі. Кияни скаржилися, що з них тут незаконно стягують мито¹⁴¹. Власником найбільшої за територією юридики у Києві був Миколаївський домініканський монастир. Великий князь литовський Олександр листом від 8 серпня 1495 р. підтвердив йому втрачені під час татарських наїздів грамоти з привілеями на право збору поволодного мита за ввезення і продаж збіжжя в Києві. У листі від 4 січня 1508 р. воєвода Ю. Гольшанський наказав київським міщанам сплачувати, згідно з давнім звичаєм, мито монастиреві нарівні з приїжджими купцями та відшкодувати несплачені протягом кількох років суми. Жигимонт I листом від 31 січня 1509 р. підтвердив право монастиря на збір цього мита, а листом від 1 вересня 1541 р. зобов'язував воєводу Я. Гольшанського наказати міщанам сплачувати його. Монастир отримував доходи від оплат з усіляких суден, що плавали по Дніпру (дубасів, ком'яг, півком'яг, струг, човнів)¹⁴².

Траплялися випадки, коли представники церкви незаконно стягували мито. Зокрема, київські урядники скаржилися на намісника та ченців Пустинно-Микільського монастиря за незаконне збирання з міщан, усупереч давнім пільгам, отриманим від князя Олександра Олельковича, мита з риболовецьких човнів (дубасів і ком'яг). Результатом стало визнання Жигимонтом I 22 березня 1511 р. незаконності таких дій. У 1624 р. асесорський

07.00.06. – Історія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – Дніпропетровськ, 2008. – С. 13–14.

¹³⁷ Торгівля на Україні... – № 51. – С. 64–71. До речі, волинська знать, князі Острозькі, Заславські, Вишневецькі, чинила опір перевірці своїх маєтків (Поліщук В. Князь Богусь Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина: історико-філологічний журнал. – 2001. – № 3 (339). – С. 64).

¹³⁸ Там само. – № 68. – С. 96. – № 75. – С. 102–103. – № 151. – С. 213–214. – № 159. – С. 221.

¹³⁹ Поліщук В. Ревизия волынских мыт... – Р. 138.

¹⁴⁰ Там же. – С. 155–158.

¹⁴¹ Торгівля на Україні... – № 60. – С. 87–88.

¹⁴² Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві... – С. 114.

суд заборонив незаконне збирання мостового мита від перевозу Кирилівським монастирем у передмісті Києва Карпилівці ¹⁴³.

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумки, можна зазначити, що на українських землях, які входили до складу ВКЛ, Польщі, а потім Речі Посполитої, створювалися митні комори та підпорядковані їм прикоморки. Їх кількість, а також статус окремих із часом змінювалися, зокрема, деякі прикоморки було перетворено на комори. Для кращого управління й максимального наповнення скарбу комори об'єднували в митні округи. Практикувалися два способи управління округами: шляхом призначення державного урядовця або передання митних зборів в оренду приватним особам (подібна практика мала місце й у Московській державі). З кінця XV ст. почали створювати спеціалізовані комори: соляні та воскові.

Митниці функціонували і на українських землях у складі Молдовського князівства, Великого Московського князівства й Османської імперії.

Скрізь широко застосовувалося право складу та дорожній примус.

Загалом же реконструкція мережі митних пунктів, як приватних, так і державних, розташованих у приватних маєтках, потребує ще копіткого дослідження.

¹⁴³ Там само. – С. 119, 121.